

Bethlen Miklós és a református egyház¹

Az önálló erdélyi fejedelemség utolsó évtizedeinek markáns politikusát, a világfordulásban a régi értékeket és szabadságokat menteni és körülbástyázni igyekvő államférfit, a páratlan tollú emlékirót tiszteljük Bethlen Miklósban. Születésének 350. évfordulóján életművének egyik kevésbé ismert részét, a református egyházban folytatott munkálkodását szeretnénk áttekinteni. Túl az évforduló nyújtotta alkalmon, azért is indokoltnak érezzük e számbevetelt, mivel a régebbi, ámde ma is közkézen forgó egyháztörténeti munkák túlzottan negatív színben tüntetik fel Bethlen patrónusi-főgondnoki működését, az utóbbi évtizedek történetkutatása pedig kerülte e téma részletesebb taglalását.

Már előljáróban ide kívánczok az a megállapítás, amelyre áttekintésünk során folyamatosan figyelniünk kell, hogy a református egyház és Bethlen Miklós viszonya élő, szerves, családi, anya és fiú kapcsolatához hasonlítható. Ez az alapja Bethlen kancellár mindenféle egyházi tevékenységének. A jóra való buzdításban, a példaadásban, a reformatata ecclesia „hidegségének”, mulasztásainak jobbító szándékú ostromozásában, saját maga és közössége bűneinek biblikus hangú előszámlálásában mind-mind e fiúi féltő szeretet munkál. Alapja az élő hit, a Szentírásra alapozott mély és erős egyéni meggyőződés, amely egész egyházi tevékenységét kora társadalmi közvéleményének igényein túl is hitelessé teszi. Kivételesen hosszúra nyúlt életpályájának minden szakasza és sokágú közéleti munkásságának minden vetülete ezt az élő és tevékenységre sarkalló hitet tükrözi. Ha csupán írói működésének fönmaradt, több kötetet kitevő emlékeit tekintjük, érvényes e megállapítás mind röpirataira, mind öregkorában papírra vetett *Önéletírására és Imádságoskönyvére*, mind pedig hatalmas levelezésére.

Egész életét, politikai és egyházi tevékenységét meghatározó keresztyén világnézete neveltetése során alakult ki, a családi hagyományoknak és sugalló erejű tanítómestereinek (Keresztúri Pál és főként Apáczai Csere János) egymást erősítő hatására. Nagyszabású nyugat-európai tanulmányútja (Németország, Hollandia, Anglia, Franciaország) tovább erősítette puritánus világfelfogását, anélkül hogy a vallásos türelmetlenség felé sodródott volna. Amint egy frissiben megjelent tanulmány megállapítja, „vallásos világképét és műveltségét az összetettség” jellemzi; Hollandiában teológiai és bölcseleti pluralizmust tapasztalt, ehhez hasonlóan az erdélyi református egyházban is egymás mellett létezett az orthodoxia és a puritanizmus.²

Épp e két irányzat közötti békétlenség eloszlatásához kötődik Bethlen első egyházi fellépése. Házassága (1668 júniusa) után nemsokára gondnokká választották a három idősebb főgondnok, Bethlen János, Bánffy Zsigmond és Bethlen Farkas mellé.³ Ilyen minőségben vett részt az 1671. október 3-i gyulafehérvári gyűlésen, amelyre Apafi fejedelem hívta össze a református egyház lelkesi és világi előljáróit „a presbitérium megrázogatása” végett. Ez alkalommal a külön ülésező világiak és egyháziak az

¹ 1992. október 3-án az Erdélyi Református Egyházkerület és az Erdélyi Múzeum-Egyesület által rendezett tudományos ülészen elhangzott előadás.

² Kósa László: *Az istenes, bibliaolvasó Bethlen Miklós*. Protestáns Szemle 1992. 3. sz. 180.

³ *Bethlen Miklós élete leírása magától*. (V. Windisch Éva kiad.) Bp. 1980. 664. (Rövidítése: BMÖn)

episzkopális és presbiteriánus elvek gyakorlatba ültetésében jó kompromisszumra jutottak, legfontosabb lévén az egység és békeség fenntartása.⁴

Hathatósabban nyilvánult meg a református főurak, köztük Bethlen Miklós pozitív befolyása a két évvel később megtartott nevezetes radnóti vegyes zsinat alkalmával, amikor a fehérvári, enyedi és kolozsvári kollégiumok professzorai, Dézsi Márton, Csernátoni Pál és Pataki István meg Hunyadi Pál lelkész coccejánus teológiai felfogása és karteziánus filozófiája kerül vizsgálószerűen elé. A fejedelem jelenlétében tanácskozó világi főurak jelentősen mérsékeltek az egyháziaktól kiszabott büntetést, és a vádlottak megtarthatták katedrójukat. „Az Isten, az igaz ügy, az én apám [Bethlen János kancellár], Bánffy Dienes és Kapi György autoritassa és Kovásznai Péter püspök moderatioja tarták meg, hogy a professzorságból ki nem veték őket; Csernátonit az atyám, Dézsit Kapi, Patakit Bánffy Dienes protegálta, kiki alumnusát” — írja önéletírásában Bethlen. „Tudja Isten, mennyit fáradtam ekkor ebben” — teszi még hozzá, nem részletezve a maga békéltető szerepét.⁵

Az 1670-nel kezdődő évtized sok-sok megpróbáltatást hozott a „másik magyar haza” protestáns egyházainak, amikor a református fejedelmet uraló Erdély menedékként szolgált az üldözött lelképásztoroknak. Védelmükre, a lázítás vádjának cáfolatául írta Bethlen 1675 januárjában *Epistola ad Ministros Exules*, a száműzött lelképásztorokhoz intézett terjedelmes levelét, amely a két évvel később írt hasonló tárgyú röpirat, az *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungariae* (Magyarországi evangélikus lelképásztorok védelme) függelékeként jelent meg nyomtatásban Kolozsvárott 1677-ben. E kettős művel célját, a hazai és külföldi közvélemény tájékoztatását elérte, a száműzött prédikátorokhoz írott levele például egy holland kiadványban újra nyomdafestéket látott.⁶

Teljes fegyverzetben lép elének ezekben az írásokban az egyházi tisztsége szerint ekkor még csak kollégiumi kurátor Bethlen Miklós, aki anyaszentegyháza érdekében nemcsak társadalmi tekintélyét volt kész latba vetni, de író tollát is munkába állította. Ehhez szorosan kapcsolódva megfigyelhetjük az erdélyi könyvkiadás programszerű támogatását, ami a Misztótfalusi Kis Miklóshoz fűződő kapcsolatából bontakozik ki.

Kissé előregorva az időben, úgy tűnik, 1685 körül írhatta Bethlen a Németalföldön nyomdász mesterséget tanuló Kis Miklósnak az ismert biztató sorokat: „Csak lopd el Hollandiának mesterségeit és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nekem, mind néked egy-egy tonna aranyunk lesz.”⁷ Hosszas elemzést is megbírna ez a mondat, itt csak a munkáját hivatásszerűen végző, azt művészi szintre emelő mester társadalmi konvenciókon túlnövő megbecsülését érdemes kiemelni. A „tonna arany” emlegetésekor Bethlenből nyilván nem a „kiforró kalmárvér” beszélt, hanem messze néző és folyamatosan ébren tartott pedagógiai-népnevelői programjába kívánta beilleszteni a bő számú és olcsó könyveket ígérő Misztótfalusi itthoni tevékenységét. Hogy az erdélyi főúr pártfogása nem szalmaláng volt csupán, azt Kis Miklós hazatértekor tapasztalhatta, amikor a Lengyelországban feltartóztatott könyvesládái ügyében Bethlen személyesen is közbenjárt Kassán, és Teleki Mihályt is mozgósította. Ugyancsak Bethlentől kaphatta Misztótfalusi Kis azt a józan helyzetfelismerést tükröző jó tanácsot, hogy kolozsvári nyomdaműhelye

⁴ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Bp. 1904. II. 287, IV. 205; Koncz József: *Egyháztörténeti adalékok*. Protestáns Közlöny 1894. 182—183.

⁵ BMÖn 665. L. még Pokoly: *i.m.* II. 287—288; Zoványi Jenő: *A coccejánus története*. Bp. 1890. 131—133.

⁶ RMK II. 1400; *Bethlen Miklós levelei* (Jankovics József kiad.) Bp. 1987. I. 89. II. 1159—1180. (Rövidítése: BMLev)

⁷ *Erdélyi fények. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. (Jakó Zsigmond kiad.) Buk. 1974. 241.

mellé még egy kis mezei gazdaságot is ragasszon, mert másként „el nem élhet”.⁸ Láttam már ekkor a kancellár, hogy az 1690-es évek Erdélye igen messze esik Hollandiától.

Amikor az európai hírű nyomdaművészen beteljesedett szomorú sorsa, Bethlen az egyháza számára szinte pótolhatatlan személyiség sajnálatán túl azon igyekezett, hogy bár szerszám- és betűhagyatéka kerülhessen az eklézsia tulajdonába, a közösség hasznára. Önéletírásában igen érzékletesen örökítette meg az ezt tárgyaló fokonzisztórium gyűlést: „A gubernátor beteges lévén, gyűlénk consistoriumba Naláczi István házához [Gyulafehérvárott], én praesideáltam és proponáltam, hogy ha kinek Isten szívet alamizsnálkodásra indítja, ihol a hely és üdeje. Jaj, Isten, Isten! micsoda rettenetes hallgatás; ha az Úr Jézus Krisztus effátát nem mond és mint Lídiának a szíveket meg nem nyitja, ki öt, ki hat forintot, ugyan nagy csuda, ha ki tizenöt vagy huszat ígirt”, holott az értékes hagyaték kiváltásához 3000 forint kellett volna. Bethlen kancellár kemény szavakkal pirongatta meg a gyengén adakozó főrendeket: „Lelkem Uraim! Talán azt gondolja kegyelmetek, hogy az ilyen nemadás, ez a hidegség nem bűn? bizony sok ifjú paráznságánál ... nagyobb bűn ez: nem adni, ha kinek vagyon; mert ... ez megfontolt rosszindulatból és Isten és az ő evangéliuma iránti hálátlanságból történik.”⁹ E két, rangját és társadalmi helyzetét tekintve különböző, de világnézetre és életfelfogásra oly hasonlatos egyéniség kapcsolatának felvázolása Bethlen Miklósnak a konvenciókon túllépő egyházi „káderpolitikájára” is vet némi fényt.

De térjünk vissza Bethlen gondnoki működésére, az 1670-es évekre, amikor társaival, Macskási Boldizsárral és Keresztesi Sámuellel együtt vállaira vette az Enyedre települt Academicum Collegium ügyes-bajos dolgait. Az akkori rend szerint egyházi személyként az egyik professzor, Csengeri István és a püspök vett még részt kurátorként szellemi és anyagi ügyeinek intézésében. Ebben az együttesben Bethlen egyforma buzgalommal ügyelt a vagyonkezelésre, az alkalmas professzorok kiválasztására meg a kollégium tekintélyének és autonómiájának megóvására, még a fejedelemmel szemben is. Csernátoni Pál halálakor, 1679-ben figyelmeztette Telekit, hogy az új professzor kinevezésekor „legyenek vigyázásban, valamint az Udvar a Curatorok híre nélkül ne elegyítse abba magát, Ecclesiánk és Scholáinkra nézve nem lévén az olyan igen jó példa”. „Bethlen Miklós különben nemcsak az enyedi kollégium ügyeit érezte a sajátjának — állapítja meg Jankovics József —, éppúgy szíven viselte a székelyudvarhelyi és a kolozsvári iskola érdekeit.”¹⁰ Az előbbi épp az édesapja, Bethlen János még 1670-ben tett 1000 aranyas adománya segítségével indult el a kollégiummá fejlődés útján, Miklós pedig féltékenyen ügyelt a kamatra kiadott összeg biztonságára, „meg mentvén azt az szegény Scholát az rettenetes kártól, mely ha megésik rajta, egészen falba romol az a Schola az ördögnek és az Papistáknak nagy örömére”. Az udvarhelyi kollégium gondnokságát az 1690-es évekig látta el, működéséről Önéletírásában is megemlékezett.¹¹

Az 1680-as évek elején a sajátos erdélyi egyházkormányzati formának tekinthető lelkészi-világi vegyes gyűlés lassan intézményes jelleget kapott. 1682 decemberében Bethlen és említett két kurátortársa mellé még két főúr került, az egyházi rendből pedig a püspök és négy tekintélyes prédikátor egészítette ki tíztagúra a gondnoki tanácsot.¹² A végleges döntés jogát azonban a fejedelem és a református tanácsurak maguknak tartották

⁸ Uo. 213; BMLev I. 420.

⁹ BMÖn 890—891.

¹⁰ BMLev I. 37. 345.

¹¹ Uo. 247; BMÖn 669.

¹² Pokoly: *i.m.* IV. 208—209, 227.

fenn. Ebben a szervezetben emelkedett Bethlen Miklós a gondnoki kar legtekintélyesebb tagjává, míg 1689-ben bekerülve a fejedelmi tanácsba, főgondnoki címet kapott. Mindez nem akadályozta meg abban, hogy az 1684-es, Radnóton elhatározott egyházi érdekegyűjtés egyik adakozóját így nyugtázza: „ökegyelmét jelen soraimmal nyugtatom, Isten ő felsége pedig nyugtassa amaz nagy napon. Ezen collectának fölszedésére rendeltetett egyik méltatlan curator Bethlen Miklós.”¹³ Az akkoriban közhelyként használt „méltatlan” jelzőt esetében nem üres szóvirágnak, inkább az élő lelkiismeret apró jelének érezzük.

Gondnoki tevékenységének levelezésében fönmaradt emlékei arról tanúskodnak, hogy az enyedi kollégium mind anyagi, mind szellemi előmenetelét állandóan figyelemmel kísérte és részletes utasításaival segítette. „Az oeconomiára kegyelmeteknek legyen szorgalmatos nagy gondja” — írta 1687-ben a vicekurátoroknak, egyben a tanulóifjúság anyagi ösztönzésére is felhívta a figyelmüket: „A deákoknak kegyelmetek csak annyi praebendát adjon, amennyin vannak és amint tanulnak, többet ne.”¹⁴ Leveli olvastán az is kiderül, hogy gondnoksága folyamán mind világi kurátortársaival, mind a püspökkel szoros kapcsolatot tartott, és a fontosabb döntéseket, vagy személyes tárgyalások, vagy gyors levélváltások nyomán, közösen hozták.

Az Apafi fejedelemségének utolsó évtizedében intézményesült református Főkonzisztórium jelentősége az 1690-es évtizedben, a Habsburg-uralom első erdélyi berendezkedésekor mutatkozott meg a maga teljességében, amikor a református egyház elveszítette vezető pozícióját, védekező helyzetbe került az előretörő katolicizmussal szemben. A Főkonzisztóriumba tömörült református főurak egyúttal a legmagasabb országos tisztségeket viselték (Bánffy György gubernátor, Bethlen Miklós kancellár), és együttesük a fejedelem egyházigazgatási jogkörét megörökölve a védekezésben jelentős sikereket érhetett el. Apor István kincstartó például a különböző egyházközségeknek járó kamarai jövedelmeket igyekezett megnyirbálni, a Főkonzisztóriumnak azonban részben sikerült megóvnia a korábbi fejedelmi adományokon alapuló jogokat. Bethlen 1697 szeptemberében figyelmeztette konzisztóriumi társát, Bánffy gubernátort, hogy Apor megint késedelmeskedik a lelkészeknek járó dézsmanegyed kiadásával, és a kincstartónak is írt ez ügyben: „A mi papjainknak ha kegyelmed kiadatja búzájokat, bizony mindnyájunkot obligál; nincsen olyan kevés, hogy Istené ki ne teljék.”¹⁵ Hasonló gondjai voltak a református egyháznak a sóaknákról járandó jövedelmekkel is; ezek a veszélyek késztették arra Bethlen kancellárt, hogy két ízben is (1691-ben és 1697-ben) számba vétesse és rendeztesse a közegeház jogbiztosító okleveleit és pénzügyi kötelezvényeit. Maga is elszámolt 1691. december 14-én a Főkonzisztórium megbízottjai előtt az 1686-os radnóti collecta alkalmával begyűlt pénz kezeléséről.¹⁶

Ami a reformata ecclesia vagyoni ügyeit illeti, Erdély változása épp ezen a téren okozta a legtöbb gondot, mivel a megcsappant kamarai jövedelmek miatt elszegényedett papság meg az ingatlan birtokokkal nem rendelkező gyulafehérvári kollégium fenntartása mind a kurátorok kezén lévő közpénztárra hárult. Ennek gyarapítása végezt többször is

¹³ Magyar Országos Levéltár. Bethleni Bethlen-család levéltára P 1952 Bethlen Miklós iratai. 1. tétel 1688. nov. 7.

¹⁴ BMLev I. 387, 393.

¹⁵ Uo. I. 577, 579.

¹⁶ Jakó Zsigmond: *A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében.* = *Írás, könyv, értelmiség.* Buk. 1976. 108; Pokoly: *i.m.* V. 70; Bethlen említi az elszámolást 1715. dec. 21-i följegyzésében: Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, Törzsgyűjtemény 1715.

gyűjtést indítottak a Főkonzisztórium tagjai, de Bánffy gubernátoron, Bethlen kancelláron meg Keresztesi Sámuel tanácsúron kívül alig akadt jókedvű adakozó.

Ebben a helyzetben kezdeményezte Bethlen Miklós az 1684-ben Amszterdamba átutalt, annak idején a Biblia hollandiai kiadására szánt 11 523 forintnyi tőkepénz hazahozatalát, hogy itthon kamatra kiadva a jövedelem gyorsabban felhasználható legyen az egyház szükségleteire. Bizalmatlan gondnoktársai azonban, maguk mellé állítva a pénzkezelésből magát kirekesztettnek érző papságot, számadásra vonták 1697 áprilisában. Hosszadalmas írásbeli és szóbeli viták után megkapta a felmentvényt, de az eljárásban főként azt sérelmezte, hogy ellenfelei egyháza előjáróit is belevonták az ellene ekkoriban megindított vizsgálatokba.¹⁷ Mind *Sudores et cruces...* című latin emlékiratában, mind *Imádságoskönyvében* rögzítette ezt a számára rossz emlékű felelősségrevonást: „mint egy gonosz, lopó szolgát rossz hírbe keverének, noha mi szükség volna arra? Nem adtam vala-e én számot, noha nem tartoztam volna véle? Nem magam kértem-é, vegyék rendbe az ecclesia és collegium pénzét, leveleit? Te tudod, Isten! hogy én a te ládádba ... nemhogy kárt tettem volna, de hogyha lehetett volna, egy pénzt tízzé, százra tettem volna, és az én erőtlenségemhez képest csekély értékemmel is segítettém volna.”¹⁸ Az imádság intimitásában leírt szavakat az utókor valóságfeltáró történészei ma már vita nélkül hitelesítik.

Egyházi tevékenységének legaktívabb időszakát kétségtelenül az itt tárgyalt, 1691-gyel kezdődő tizenhárom év jelentette. Akár a négy bevett vallás képviselőivel kell tárgyalni a lipóti diploma egyházügyi pontjainak értelmezéséről, akár a kolozsvári kollégium és egyházközség zavaros vagyoni ügyeit kell tisztába tenni, akár az irigyeitől üldözött Misztótfalusinak kell kissé későn jövő elégtételt adni — a reformatum supremum consistorium fő tanácsadója mindig Bethlen Miklós, aki szükség esetén a tanács jegyzőjének tisztében is forgatja a pennát.¹⁹ A kancellár-főgondnok meghatározó szerepét a döntéshozatalban a nem sokkal később élő történetíró, Bod Péter is érzékelt: a papmarasztást szabályozó, 1700-ban hozott főkonzisztórium határozat elemzésekor megjegyzi, hogy „a Bethlen Miklós uram indításából” született ez a lelkészek számára kedvező döntés.²⁰

Közéleti tekintélyét és széles körű személyes kapcsolatait gyakran latba vetette Bethlen egyháza érdekeinek védelmében. 1702-es bécsi utazásakor a református lelkészek dézsma- és egyéb fizetéshátralékairól tárgyalt Seeau kamarai tanácsossal, de munkája sikerét veszélyeztette, hogy Erdélyből csak hiányos restantia-jegyzéket kapott. Éles hangon róttá fel Veszprémi István püspöknek e hanyagságot: „csudálkozom én kegyelmeteken, édes Püspök uram, micsoda maga javára való gondviseletlenséggel látogatta meg Isten kegyelmeteket közönségesen”, ugyanakkor kifejtette azt a gondolatát, hogy a református egyháznak nagy szüksége lenne Bécsben egy befolyásos és lelkes ügyvivőre, aki a sérelmek orvoslásában közbenjárna: „ha volna kinek agalni itt az mi dolgunkat, bizony nem félténém én Erdélyben a Religiokat és az Ecclesiákat.”²¹

¹⁷ Pokoly: *i.m.* IV. 232—233; A Kolozsvári Ref. Egyházközség levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában. Fasc. X. litt. B nro 10, litt. D nro 30.

¹⁸ *Bethlen Miklós Imádságoskönyve*. BMÖn 992; *Sudores et cruces Nicolai comitis Bethlen*. BMLev II. 1211.

¹⁹ Kolozsvári Ref. Egyházközség Levéltára Fasc. X litt. A nro 18, litt. B nro 3; Jakó: *Erdélyi féniks...* 356.

²⁰ Bod Péter: *Smyrnai szent Polikárpus, avagy ... erdélyi református püspököknek historiájok*. [Enyed] 1766, 148.

²¹ BMLev II. 915—916.

Ugyanezt a bécsi utazást használta fel Bethlen arra, hogy az erdélyi diákok poroszországi ösztöndíjait szaporítsa. Pápai Páriz Ferenc enyedi professzor és Daniel Ernest Jablonski berlini udvari prédikátor kapcsolatának jó gyümölcséül 1696-tól fogva két-két enyedi diák kapott ösztöndíjat az oderafrankfurti egyetemen, ez most Bethlennek a bécsi porosz követtel folytatott tárgyalásai során úgy módosult, hogy mindegyik poroszországi akadémia befogad három-négy erdélyi peregrinust három esztendőre.²²

1703 őszén a Rákóczi-szabadságharc futótűzszerű erdélyi elterjedésével a gubernium tagjai Rabutin generális parancsára Szebenbe költöztek, tisztos katonai őrizet alá. Ezzel a Főkonzisztórium egyházigazgatási szerepe és befolyása szinte semmivé vált, hiszen Veszprémi István püspök Gyulafehérvárott maradt, a tudományok féltett tárháza, az enyedi kollégium pedig kerítetlen városban állott a kuruc-labanc portyázások kényekedvére. Próbálta ugyan Bethlen Enyedet védeni segítségkéréssel és Rabutinnál való közbenjárással, de hiába.²³ A kollégium 1704-es pusztulása volt az utolsó csepp a pohárban: „a haza és proxime Enyed romlása, kit bizony mint egy gyermekemet úgy megsirattam, indíta a *Noé galambja* megírására” — vallja az öregedő kancellár önéletírásában.²⁴ Közismert, hogy ez a röpirat volt a kiváltó oka felségárulási perének és szebeni, majd bécsi életfogytiglani fogságának.

Mint a rodostói Rákóczi és Mikes előképe, a császárvárosban napjait morzsoló rab úr sűrű levelezéssel tartott kapcsolatot családtagjaival, egyházának előljáróihoz azonban csak három levéllel fordult. 1709-ben Veszprémi püspöktől udvari prédikátort kért felesége számára, egyúttal pedig felrótta az erdélyi anyaszentegyháznak, hogy a lelkész rend egyetlen könyörgő levelet sem írt az udvarhoz szabadulása érdekében: „Hát az királynak nem szabad-é egy egész Reformata Ecclesiának könyörgeni ilyen tagjáért (mi bizony nem voltam én Fattya, hanem merem mondani Attya az erdélyi Ecclesiáknak, Ministeriumoknak és Scholáknak). Nem meri, nem akarja a Secularis Fő Rend, lelke rajta! Az Ecclesiasticus és Scholasticus Ordo miért nem követheti el? Istennek és az királynak szabad könyörgeni.” Levelében a Főkonzisztórium újjáalakulására is reflektált, és mindjárt olyan feladat megoldását ajánlotta, amelyben maga is részt vehetne: „miért nem kezdi el kegyelmek az Ecclesiasticum Beneficiumok sollicitatioját, az hol el hadták, írtam én Teleki [László] és Bethlen László uraméknak felőle: én Tarczali [Zsigmond], Szentkereszti [András] uramék által segíteném az mint lehetne.”²⁵

Vejenek, Teleki Sándornak, az enyedi kollégium főgondnokának írt bécsi leveleiben gyakran előfordulnak az egyház ügyes-bajos dolgai. 1711. május 2-án Bethlen a kollégium vagyoni helyzetét tisztázza, felhíva veje figyelmét arra is, hogy a szász universitásnak kölcsönadott tőke kamataiból illendően részesítsék a gyulafehérvár—sárospataki kollégiumot is.²⁶

Ugyane témát, az egyház vagyoni helyzetét tárgyalja a „vén rab úr” 1712. február 24-én kelt, az „erdélyi szent keresztyén Reformatum Consistoriumhoz” intézett levele. Négy pontban részletezi a szász városoknak kölcsönzött 33 240 forint eredetét és rendeltetését, leszögezve, hogy a jövedelem nagyobb része az enyedi kollégiumot illeti. Azt a balvélekedést igyekszik helyesbíteni, hogy „a Fiscalitasból ez előtt járt beneficiumok” elvé-

²² Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. (Nagy Géza kiad.) Buk. 1977. 73—75; BMLev II. 917.

²³ Nagy Géza: *i.m.* 482—483; BMÖn 969—971.

²⁴ BMÖn 979.

²⁵ BMLev II. 1021—1023.

²⁶ Uo. 1033—1034.

telével megrövidített papságot kellene inkább segíteni e pénzforrásból. Általánosabb elvi síkra emelve a kérdést kifejti, hogy fölösleges ellentétet szítani a lelkészek és az iskolák között: „a Ministerium és a Collegium vagy Schola az Ecclesia két keze, mindenik az Ecclesia szolgálja, egyik a Templomba pro adultis, másik a Scholaba pro juventute”. Ebben a helyzetben pedig a kollégiumnak van nagyobb szüksége a közegyház anyagi támogatására, mivel nincsenek privatus patrónusai, mint az egyházközségeknek. Érvelésében fölhasználja Apáczai szellemiségének jegyében kimunkált, Önéletírásában is rögzített pedagógiai elveit, mintegy okulásul a nála nemzedékekkel fiatalabb főkonzisztórium tagok számára: „Nemde nem a Schola-é a Ministerium szülő s nevelő anyja? Deákból léssen a pap. Sőt a Schola szüli a királyokat, fejedelmeket, bírákat, polgárokat etc. Miért van annyi bolond vagy lator János? Azért mert a Scholából kevés jó Jancsi megyen ki. Hányadik ember az, aki csak a templomban tanulja meg ügyibe az Istent, bizonyítja a község ostobasága, barom élete. Melynek oka a magyar Scholák nemléte.”²⁷

Az iskolák iránti kurátori felelősségérzete különben Veszprémi püspökhöz írott levelének egyik erős érzelmi fűtöttségű bekezdésében is tükröződik: „Az Istenért ne hagyja kegyelmetek az Scholákat, nevezetesen az Fejérvári ne dissipálódjék. Ó, ha Isten megadta, hogy akarhassak, bárcsak megadná, hogy végre is hajtsam!”²⁸

Bethlen hitét, elhivatottság-érzését nem törte meg a hosszas rabság, sorsát küldetésként fogta fel. Bécsi leveleinek gyakori záró fordulatát („vén rab Attyafia”) a Főkonzisztóriumhoz írott levélben e hivatástudattól, Pál apostol sorsával való azonosulástól vezéreltetve bővítette ki: „Kegyelmetekért imádkozó szolga társa, szolgálja és vén Attyafia az Úrban, Bethlen Miklós, kegyelmetekért a Christus rabja.”

Halála előtt egy évvel Bethlen még egyszer visszatért az erdélyi református egyház pénzügyeire, családja számára tisztázta kurátori működését. 1715 márciusában felkérte magához az erre vonatkozó iratok másolatát, ezek alapján pedig december 21-én részletes, sajnos csak csonkán fennmaradt följegyzést készített 1691-es és 1697-es elszámolásairól és az akkor kapott felmentvényekről. Láthatólag azt az egyházi körökben elterjedt vádat igyekezett megcáfolni, hogy hűtlenül kezelte volna az erdélyi anyaszentegyház pénzét. Emberi gyarlóságát elismerve, de a jól végzett munka tudatával állapítja meg: „Senki conventiós, fizetést vevő reversalisos szám adó szolgálja nem voltam. Azok nélkül szolgáltam, te tudod Isten, mint, bocsásd meg bűnömet. ... Ez után sem tartozik az én maradékom senkinek számadással, ha nem tudom mit mondanak is.”²⁹

A Bécsben elhunyt agg főkurátor életművének XVIII. századi hazai értékelésében is felbukkan az említett vád. Hermányi Dienes József bizonyára kortársai egy részének véleményét foglalta írásba, amikor 1760-ban papírra vetett *Az erdélyi református püspökök élete* című munkájában a bethlenszentmiklósi kastély és a Bethlen-család grófi címének költségeit egyházi eredetűnek állította. Műve nyomtatásban nem jelent meg, de kéziratos másolatai Erdély-szerte terjedtek. Azonban korántsem vált egyeduralgódóvá e balvélekedés. Bethlen Miklós *Önéletírásának* másolatai szintén közkézen forogtak, Hermányi kortársa, Bod Péter pedig történeti munkáiban érdemeihez képest méltatta a nagyhírű főkurátort, „Erdélyi Solon”-nak nevezve őt.³⁰

²⁷ Uo. I. 33, II. 1051 — 1054. A levél másik, csupán aláírásában autográf példánya az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltárában található 8/1712 jelzet alatt (az Erdélyi Ref. Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában).

²⁸ BMLev II. 1022.

²⁹ Uo. 1114; „Ecclesia vagy Collegium penzeről” című följegyzése, melynek csak első íve maradt fenn — I. a 15. jegyzet.

³⁰ Pokoly: *i.m.* IV. 233; Gyenis Vilmos: *Hermányi Dienes József*. Bp. 1991. 98; Bod Péter: *Magyar Athenas*. Nagyenyed 1766. 38—41.